

נזכרו במקומם. על חייהם הפנימיים של יהודי פינסק ועל חייו היום-יומי שלהם, הידיעות הן מעטות ביותר. עומד לרשותנו רק מקור אחד שממנו ניתן ללמוד קצת על תחום זה בחיי יהודי פינסק, הרי הן דרשותיו ותוכחותיו של ר' יהודה-לייב פוחובי-צר, שרקע להן משמשת במידה מרובה המציאות של פינסק וסביבותיה¹⁸⁸. אף שאין לנו שום אפשרות לבדוק את שכיחותם של העניינים שעליהם דרש והתריע ר' יהודה-לייב פוחובי-צר ואת מקומם במסכת הנרחבת והעשירה של חיי יהודי פינסק, הרי בהיעדר מקורות מפורשים יותר יש עניין לציין אותם, כיוון שהם לקוחים, לפחות בחלקם, מן החיים ממש.

חינוך הבנים

ספרי ר' יהודה-לייב פוחובי-צר מכילים ידיעות רבות על סדרי חינוך הילדים ושיטות ההוראה הנהוגים בשנות ה-70–90. בספר "דרך חכמה", שנתחבר בפראנקפורט דאודר בשנת תמ"ב על סמך רשימות שהיו באמתחתו, כותב ר' יהודה-לייב על רוב המון העם, שאינם מבינים בלשון הקודש, אינם מבינים מה בפיהם ולבם כל עמם בעת תפילתם, "וכל זה נמשך ממה שביל-דוותם אין למידין המקרא כי אם פירוש המלות בלא חיבור ואילו היה לומד לתבר הפסוקים היה מורגל גם בלשון הקודש אשר בו נתייסדו כל התפלות"¹⁸⁹. ובמקום אחר באותו ספר¹⁹⁰: "כי כל דרכי הלימוד אין בו מתום... כי בטרם ידע הנער מאוס ברע ובחור בטוב יתן אותו לידי המלמד ללמדו מקרא כמה פסוקים מפרשת בראשית ולשבע הבא כמה פסוקים מפ' נח וכן כולם ואינו מלמדו כי אם פירוש המלות ולא פירוש חיבור הפסוקים ואף אם ילמוד עמו כל הפרש' אינו מלמד עמו חיבור העניינים ואחר זה מתחיל ללמוד משנה או גמרא והרי עדיין אינו יודע אחדות ה' ית"ש ולא קבלת עול יראתו ומצותו". בסופו של דבר שוכח הנער מה שלמד ו"אינו יודע שום מצוה לעשותה כתיקונה ולא שום מוסר אשר הנער צריך אליו כי המלמדים אינם מקפידים כי אם על קבלת שכרם...". בהמשך הדברים מתלונן ר' יהודה-לייב פוחובי-צר על חוסר המשמעת והעדר הנימוסים של הילדים והנערים, ומאשים בכך את ההורים המפנקים את ילדיהם ואת המלמדים המטעים את ההורים ומפליגים בשבח בניהם, ברצותם להחניף להם, ובסופו של דבר נשארים הילדים ריקים מכול. ר' יהודה-לייב מציע בהמשך הדברים גם תכנית לימוד מתוקנת¹⁹¹, המחייבת לימוד הדרגתי והתקדמות מן הקל אל הכבד. תחילה יש ללמד חומש עם פירוש, תוך כדי הקפדה על הבנת "כוונת חיבור העניינים", "ואחר שכבר למד כל המקרא ויבין במצוות ה' או יש ללמדו משניות, תחלה אותם שנוהגים בדורות הללו ואחריהם גם ממסכת קדשים וטומאה וטהרה שאינם הכרחיים כל כך, ואח"כ יכול ללמדו גם תלמוד ואם הוא אינו בר הכי ילמדו במקו' זה גבי אים ראשונים ואחרונים וכתובים ובכל יום ויום ידריכו בדברי מוסר וביראת ה'". על אותם דברים ורעיונות חזר ר' יהודה-לייב פוחובי-צר גם כעבור עשר שנים בספרו השני "דברי

את מה שקהילת בריסק תבעה לעצמה מסוחרים ועוברי אורח בני קהילות אחרות. במיוחד הופנה זעמם של אנשי בריסק נגד סוחרים מינסק וסלוצק וסחורות ורכוש שלהם הופקעו בדרך כים ובירידים.

המלכות רצתה בחיסול הסכסוך, משום שהוא הפריע את סדר המסחר בליטא, שבאותו זמן היה מרוכז רובו בידי היהודים, והפחית את הכנסות אוצר המלכות. התערבות המלך לא הביאה תוצאות מידיה, אך בית-הדין שהמלך ציווה על הרכב תו, ושהורכב בעיקר מרבני פולין וליטא, התווה דרך לפתרון הסכסוך. פסק-הדין, שמאחוריו עמדה סמכותם של גדולי רבני פולין וליטא וסמכותו של המלך, פסק במרבית השאלות שהיו שנויות במחלוקת, והוא נתקבל, כנראה, על-ידי הקהילות הראשיות ונתאפשרה התכנסותו של ועד תמ"ד. בוועד תמ"ד הגיעו נציגי הקהילות הראשיות לעמדה מוסכמת על יצירת גוף חדש, שהורכב משני נאמנים, אחד נציג בריסק ואחד נציג שאר שלוש הקהילות הורדנה, פינסק ווילנה. משלוש הקהירות לות שימש אחד בתפקיד הנאמן בשיטת "חזור חלילה", היינו ברוטאציה. ולידיהם של שניים אלה נמסרה הסמכות להחליט על חלוקת נטל המסים במדינה¹⁸⁵. ברור מכאן שפסק-הדין החזיר לבריסק חלק ניכר מן ההשפעה ששלוש הקהילות ניסו ליטול ממנה¹⁸⁶.

הפתרון בפסק-דינם של רבני פולין וליטא הוא פתרון של פשרה. סמכותם של הרבנים גדולי התורה עמדה להם אף בסכסוך קשה זה בהטלת פתרון, שקרוב לוודאי ניתנה לו הסכמתם של ארבע הקהילות הראשיות¹⁸⁷, ומכאן גם עדות לכך שלרבני ליטא ופולין עוד עמדו כוח מוסרי ותבונה מדינית לשים רסן על תופעות שאיימו לפורר את מוסד השלטון העצמי של יהודי ליטא, ונתאפשר בכך המשך קיומו במשך שמונה עשרות שנים נוספות.

ח. החיים הפנימיים

יצחק הירש

הרגסות המשפטיות מפיצות אמנם פה ושם קצת אור על חיי חיהם של סוחרים, חוכרים ומחזיקי אורגנות, אך זה בעיקר על רקע מגעם של אלה עם הסביבה הנוצרית והדברים

185. שם, סי' תשצ"ח.

186. רק קהילת מינסק הוסיפה כנראה לעמוד במריה, כיוון שבשנת 1685 שומעים אנו שוב על סכסוך בין בריסק למינסק ויהודי מינסק מתלוננים שוב על תפיסה ועיקול של סחורות בירידים על-ידי יהודי בריסק. סכסוך זה הוכרע ע"י בית-דין של רבני הקהילות הראשיות בריסק, הורדנה, פינסק ווילנה. ידוע לנו שב-29.8.1685 צריך היה לבוא הסכסוך לבירור בזאבלודובה בפני רבני הקהילות הראשיות. שלוחי מינסק באו למשפט, אך שלוחי בריסק לא הופיעו. יש להניח שהמשפט התברר במועד מאוחר יותר, ושקהילת מינסק נאלצה להשלים עם מידה מסוימת של תלות בבריסק (או"ק, כרך 29, מס' 107–108).

187. על התקנה של ועד תמ"ד בדבר "עסק הנאמנות" (פמ"ל, סי' תשצ"ח) שתוארה כאן, חתומים 8 ראשי מדינה של 4 קהילות הראשיות. מכאן יש ללמוד שזוהי הפשרה שעליה הוסכם בעת מתן פסק-הדין במעורבות בשנת תמ"ג, או מיד לאחר-מכן.

188. השווה להלן.
189. דרך חכמה, דף ל"ו ע"א.
190. שם, דף כ"ח ע"א.
191. שם, שם.

דברים יותר נמרצים כותב הוא בשנת תנ"ב: "משא"כ [מה שאין כן] בדורינו זה שנתקיים בעונות הרבים מ"ש [מה שכתוב] וידל ישראל מאד וע"פ הרוב אין מחזיקים ישיבות משך כל השנה ובקהילות קטנות אין מחזיקים ישיבות כלל אשר אין להם היתר על השכירות אא"כ הוא לומד ומלמד ומגיד שיעורים לבני קהילתו דבר יום ביומו ומדי שבת בשבתו... אין מקבלי' בחורים ללמוד אל הישיבה שלו עד שיתן לו מת-נה הגונה"²⁰⁰. ר' יהודה-לייב מתריע נגד מצב הלימוד בישי-בות, המונע בני עניים מלעסוק בתורה, בנו הלשון: "ראוי לבטל מנהג הרע הזה כי עבור זה בני עניים שאין להם מה ליתן מוכ-רחים לעמוד ולשרת אצל בעלי בתים ולפרוש מן התורה כאשר עיני ראו ולא זר". ובהמשך הדברים הוא מביא דוגמה מיתום עני בן טובים שהרבנים דחו אותו מלהתקבל לשום ישיבה כיוון שלא היה לו מה ליתן להם²⁰¹. ר' יהודה-לייב פוחביצר דורש מבעלי הבתים שכל אחד מהם או שניים או שלושה או ארבעה ביחד יכלכלו לומד תורה אחד²⁰².

גם נגד שיטת הלימוד בישיבות המעמידה במרכז את הפל-פול ואת לימוד החילוקים משמיע ר' יהודה-לייב פוחביצר דברי ביקורת נמרצים. הוא חוזר על דברי בעל הספר "זרע ברך", שהפלפול הוא בבחינת גנבת דעת הבריות ודבר שקר ושראי לבטל שיטת "לימוד שקר מוחלט כזה"²⁰³.

טיעון זה יש לו בלי ספק משמעות גם לגבי המתרחש בשטח לימוד התורה בפינסק ולהכרת הבעיות שהעסיקו את לומדי התורה שבה. בהיעדר מקורות אחרים אין אפשרות לבדוק בדיקה ביקורתית השקפות אלו ואת מידת התאמתן למציאות ממש, שהרי לא מן הנמנע שר' יהודה-לייב פוחביצר, הגמנה על הטיפוס הלוחם בלהט למען דעותיו, נתפס למידה של חדר צדדיות או הגזמה. אך ברור שנושא זה עורר חילוקי דעות של ממש בין תלמידי-החכמים ושימש ציר לוויכוחים, שהביאו להתגבשות ברורה של דעות והשקפות בעלות צביון חברתי מת-קדם.

לימוד התורה

בתקופה הנידונה היתה פינסק מקום תורה ופעל בה חוג של תלמידי-החכמים מצוינים. ר' יהודה-לייב פוחביצר, מגדולי המוכיחים בדורו, מבלט בהדגשה מיוחדת את עובדת היותו יליד ותושב קהילת פינסק, ואותה הוא מכנה בתואר "מקום תורה"²⁰⁴.

על קיומו של חוג תלמידי-החכמים מובהקים בפינסק ועל זהותם של אחדים מהם ניתן ללמוד מספריו של ר' יהודה-לייב פוחביצר ומספרו של ר' נפתלי-הירש בן יהונתן סג"ל²⁰⁵.

בביקורתו הזן בדרישתו לתיקון החינוך הושפע ל מפראג¹⁹³ ועל-ידי שיטת החינוך הנהוגה אצל

ג.

ם. הגזים ר' יהודה-לייב פוחביצר בביקורתו ואף אם סים הדברים לדרכי ההוראה והחינוך בליטא ובפולין, למעט ודאי הדבר שהם מתייחסים במידה לא פחותה פינסק, שבה ישב שנים מרובות לפני חיבור הספרים. מדבריו של ר' יהודה-לייב פוחביצר מובן מאליו, שכל ילד מישאאל לומד מילדותו. הוא אמנם אינו מציין במפורש באיזה גיל מת-חיל הילד ללמוד, אך יש להניח שהנוהג שהיה מקובל בליטא ובפולין¹⁹⁵ הוא גם הנוהג בפינסק, היינו שבהגיע הילד לגיל 4 הוא נשלח לחדר. שהרי ר' יהודה-לייב עצמו מציין שנהגו בדורו ללמד ילדים בני 6—7 תלמוד, משמע שילדים בני 4—5 למדו א"ב, סידור וחומש¹⁹⁶. המלמדים היו מקבלים, כאמור, שכר-לימוד מהורי הילד. שיטה זו לא מנעה, כנראה, מילדי עניים ללמוד בחדר אצל מלמד, ובוודאי נשא הקהל בהוצאות שכר-לימודים של אלה. לא מצאנו אצל ר' יהודה-לייב תלונה שתגוקות של בית רבן בטלים מתלמוד-תורה.

הישיבה

רבה של קהילת פינסק נקרא אב"ד ור"מ, היינו אב בית-דין וריש מתיבתא. של קהילת פינסק. על-פי תקנות ועד המדינה חייב היה הרב לקיים ישיבה, שבה למדו נערים ובחורים הן מפינסק והן מן הסביבות. מתיאורו של ר' יהודה-לייב פוחביצר יוצא, שלפני גזרות ת"ח היה הדבר מובן מאליו, והרב שעמד בראש הישיבה של פינסק דאג שהישיבה תהיה מלאה תלמידים וכל מגמתו היתה להרביץ תורה¹⁹⁷ "ולהחזיק ישיבות גדולות בחורים עשירים ועניים והיו משגיחים עליהם דיאל יפסקו ודי לא יבטלו מפתגמי דאורייתא". את המצב בשנות ה-70 מתאר ר' יהודה-לייב פוחביצר בשנת תמ"א כך: "משא"כ [מה שאין כן] במצוקות העתים האלה אשר התלמידים הם ע"פ הרוב בטלים במיעוטם בתוך זמנו ובפרט שיש קצת בעלי תשובה שאין מקבלים שום תלמיד אא"כ [אלא אם כן] נותן לו מתנה הגונה"¹⁹⁸. ובמקום אחר: "והבחורים ע"פ הרוב בק-צת ישיבות אינם מתקבלים כי אם בני העשירים הנותני' להרב מתנות וכל המרבה לספר הרי זה משובח ונותני' לו שבתות טובים ולכל אלה בלאו הכי אית להו לדידהו והלומדי תור' עניי' שלא באו לכלל רבנות או אף שהם בכלל רבנות אין משגיחין עליהם ואין מספיקים אותם אפי' בכדי לחם צר זמים לחץ ומוכרחים על כרחם לפסוק מלמודם"¹⁹⁹.

192. דף מ"ה ע"א—ע"ב.

193. מזכיר את רעיונות החינוך בספר גור אריה (נדפס פראג,

של"ח) ובספר דרך חיים (נדפס קראקא, שמ"ט). ראה: דרך חכמה,

דף כ"ד ע"ב; דברי חכמים, ח"א: דעת חכמה, דף מ"ה ע"א.

194. דברי חכמים, בהקדמה, דף ג' ע"א.

195. בלבן, Zydzil lwówsy, עמ' 523.

196. דרך חכמה, דף כ"ז ע"ב.

197. קנה חכמה, דף י' ע"א; דברי חכמים, ח"א: דעת חכמה,

דף מ"ט ע"א. ראה גם לעיל, פרק ב', הע' 539.

198. קנה חכמה, דף י' ע"א.

199. דרך חכמה, דף כ"ז ע"א.

200. דברי חכמים, ח"א: דעת חכמה, דף מ"ט ע"א.

201. קנה חכמה, שם.

202. דרך חכמה, דף כ"ז ע"א.

203. דרך חכמה, דף כ"ה ע"א, כ"ז ע"ב.

204. ראה בשערים, בהקדמות ובחתימות של ספריו. בשער ספר

דברי חכמים, המבורג תנ"ב, מובלט במיוחד מוצאו של המחבר,

"אשר איתן מושבו מקום מולדתו מקום תורה ק"ק פינסק".

205. עליו ועל ספרו ראה להלן, פרק ה'.

עץ²¹¹. דומה שהדבר היה מחויב המציאות בעקבות גידול הקה"י לה.

ר' יהודה־לייב פוחוביצר מתריע בדרשותיו על תקלות אחרות בסדרי בית־הכנסת. ראשית הוא מדבר על התופעה של תפילה ביחידות במקום התפילה בציבור בבית־הכנסת בוקר וערב. לדבריו "דבר זה רעוע אצל קצת בני עמינו להתפלל בקר וערב בבה"כ". אך בעיקר יוצא ר' יהודה־לייב נגד התורפה של שיחת־חולין בבית־הכנסת בעת התפילה, נגד "לומדי תורה המפלפלים בשעת התפילה ומבטלין הקהל בצעקתם" ונגד ההכרזות מעל הבימה בעת התפילה שלא לצורכי הרבים²¹². במיוחד מאריך ר' יהודה־לייב בדיבור על עניין שיחת־חולין בבית־הכנסת. הוא כותב: "בעו"ה [בעוונותינו הרבים] קצת אנשים... עומדים בשחוק וקלות ראש ושיחה בטילה בבית התפילה והתפילה טפילה גם קצת מאנשי המעלה תחת ידם המכשלה ועברה גוררת עברה כי לא די שמדברים דברי הרשות אלא אף שמדברים ליצנות ולשון הרע ואינם משגיחים בכלל לענות אמן... אוי לאותה בוש"ה²¹³. על ההכרזות בבית־הכנסת אומר ר' יהודה־לייב פוחוביצר: "ואלו היו כל ההכרזות צרכי רבים החרשתי מאחר שאין רוב הציבור יכולין לעמוד זולתם אך הכרזות של מכירת היינות וענייני מאכל ומשתה הוא בלי ספק עון ובזיון קדושת בה"כ וטוב היה הדבר לבטלם מכל וכל"²¹⁴.

ר' יהודה־לייב מתריע גם על החזנים המתהדרים בקולם הערב ומאריכים בניגונים כדי למצוא חן בעיני הבריות, ואינם מקפידים על חיתוך הדיבור, וכל כוונתם לזכות בכסף, זהב ומתנות. ויותר משהוא מתריע על החזנים מתריע הוא על המקבליים אותם לתפקידם, המבקשים מן המועמד להיות חזן שיהיה בעל קול נעים, וקולו הנעים של החזן חשוב בעיניהם יותר מדיעתו והבנתו בתורה ובתפילה²¹⁵.

כאמור היו בפינסק בתקופה הנידונה שלושה בתי־כנסת. אחד משני בתי־הכנסת החדשים או אף שניהם היו כנראה בתי־מדרש. ר' יהודה־לייב תבע להתקין בתי־מדרשות ולהעמיד בתוכם חכמים ונבונים דעת, כדי שיוכל אדם להיכנס לתוכם וללמוד תורה. ר' יהודה־לייב עצמו היה מורה צדק, דרשן ומוכיח באחד מבתי־המדרש החדשים האלה והיה אומר בו דברי תורה ומוסר מדי יום וחידושי תורה על פרשת השבוע בשב"ת²¹⁶. כנראה, באחד מבתי־המדרש אלה ניסה ר' יהודה־לייב

ר' יהודה־לייב מזכיר בספר "דברי חכמים" את ר' זאב־וולף בן יהודה־לייב בלשון "רעי ועמיתי הרב החרף והבקי... מק"ק פינסק", ומצטט חידוש שלו בעניין השכירות שנוטל הרב מבני הקהילה²⁰⁶. וכן הוא מזכיר את בנו ר' אליהו בלשון "בני החרף והבקי כמהר"ר אלי" ומביא חידוש שלו על תחומי שבת בדרך הקבלה²⁰⁷. ר' נפתלי־הירש סג"ל, קרוב לוודאי, היה שינך אף הוא לחוג זה ומן הדיון בהקדמה של ספר "נתיב הישר" על בעית פטור תלמידי־חכמים ממס²⁰⁸ יש ללמוד, ששכבת תלמידי־החכמים בפינסק היתה ניכרת למדי. יש להניח שר' יהודה־לייב פוחוביצר השפיע על חוג זה השפעה רבה. לימוד הקבלה, שהיה נפוץ כבר הרבה בתקופה זו, היה נהוג ומקובל גם בחוג תלמידי־החכמים בפינסק²⁰⁹.

לימוד תורה לשמה הוא אחד מעיקרי תורתו הדרשנית של ר' יהודה־לייב פוחוביצר ובשיטתו הוא תופס מקום מרכזי. הוא תובע להקים בכל מקום מישראל בתי־מדרשות קבועים ולהחזיק ידי לומדי תורה שיהיו קבועים שם, ולגזור על כל איש מישראל שיהיה לו זמן קבוע כל יום ללמוד כפי כוחו והשגת ידו והתלמוד יביאהו לידי מעשה ותשובה. וכך נראה שלר' יהודה־לייב חלק נכבד בהעלאת לימוד התורה לפי תכנית קבועה וערוכה לדרגת חשיבות ראשונה במעלה, גם לשכבה הנבחרת של תלמידי־חכמים וגם לכל אדם מישראל²¹⁰.

בית־הכנסת

בית־הכנסת היה המוקד של חיי העדה, בראש וראשונה משום ששימש מקום לתפילה בציבור. נוסף לכך היה בית־הכנסת המקום שבו בא הציבור במגע חי עם הנהגת הקהל, ומעל בימתו או דלתותיו של בית־הכנסת הובאו לידיעתו העניינים האקטואליים שבין הנהגת הקהל לציבור. בשנות ה־70 נוספו לבית־הכנסת הקדום הבנוי לבנים שני בתי־כנסת נוספים, אחד בית־הכנסת של הקצבים ואחד — בית־כנסת הבנוי

206. ח"א: מקור חכמה, דף מ"ט ע"א.

207. שם, דף ו' ע"ב.

208. ראה לעיל.

209. חיבוריו של ר' יהודה־לייב ספוגים רעיונות מהקבלה והוא מרבה להביא עניינים מתורת האר"י. באחת מדרשותיו מביע הוא את הדעה "שמי שיש לו לב נבון ומשכיל ללימוד גמרות מחוייב לטרוח להשיג כפי יכולתו גם בלימודי סודות התורה, ואם התרשל ולא זכה ללימוד הזה אז בודאי בשביל אחד משנים: או שלא היה לימודו לשמה... או שאינו שלם במעשיו (דרך חכמה, דף כ"ח ע"ב). ראה גם: דברי חכמים, ח"א: דעת חכמה, דף מ"ג ע"ב). בחידוש של בנו אליהו (הע' 207) ובהקדמה של ר' נפתלי הירש לספרו נתיב הישר יש הוכחה ברורה ששניים אלה היו בני בית בתורת הקבלה.

210. בהקדמה לספר קנה חכמה, דף ג' ע"א. ר' יהודה־לייב חוזר לעניין זה ומדבר עליהם בהרחבה במקומות רבים בחיבוריו. ראה שם, דף י' ע"א; דרך חכמה, דף כ"ו ע"א. נ"ה ע"א, נ"ט ע"ב; דברי חכמים, ח"א: דעת חכמה, דף מ"א ע"ב ואילך ועוד. עזריאל שוחט מייחס את התהוות חבורות הלומדים בליטא במחצית השנייה של המאה ה־17 ואת התפשטות לימוד המשנה בצוואת בליטא במאה ה־18 במידה מרובה להשפעתו של ר' יהודה־לייב פוחוביצר. ראה: ע. שוחט, חבורות לימוד במאה ה־17—ה־18 בארץ ישראל, פולין—ליטא ובגרמניה, החינוך, כרך כ"ח (תשט"ז), עמ' 410—412.

211. ראה לעיל, הע' 2. בשנים 1678—1680 משכן הקהל בתי־כנסת אלה כבטחון על הלוואות שקיבל מן הישועים של פינסק.

212. ראה הפרק "נתיב בית־הכנסת" בספרו דרך חכמה, דף ל"ג ע"ב — ל"ה ע"א. על תקלות אלו מדבר ר' יהודה־לייב גם בהקדמתו לספר דברי חכמים, ח"א: דעת חכמה, דף ג' ע"א ובחלק ההלכה של ספר זה, ח"ב: מקור חכמה, דף כ"ט ע"א. על מסירת הודעה לציבור בבית־הכנסת כפעולה בעלת משמעות חוקית ראה לעיל בדיון על ההלוואות.

213. דרך חכמה, דף ל"ד ע"ב.

214. שם, דף ל"ה ע"א.

215. שם, דף מ' ע"א; דברי חכמים, ח"ב: מקור חכמה, דף י"ג ע"ב.

216. קנה חכמה, דף י' ע"א, ודף ד' ע"ב.

ו. רבני פינסק

פינסק היתה כאמור מקום תורה, וכס הרבנות שלה הוסיף להיות אחד מן הנכבדים ביותר של ליטא—פולין. גם בשליש האחרון של המאה ה-17 משמשים ברבנות בפינסק מן הגדולים שברבני הדור. אלה הוסיפו להדריך את קהילת פינסק בקיום מצוות התורה, להחדיר בה ידיעת התורה ולימודה ולהשתתף בהנהגת הקהל. בטרם נסקור את שמותיהם של רבני פינסק נתעכב תחילה על אישיותו ופעילותו של אחד מגדולי הדרשנים-המוכחים של אותו דור, ר' יהודה-לייב פוחוביצר, יליד פינסק, שהזכרנו לעיל ושכיהן בפינסק בתקופת השיא של פעילותו הדרשנית, בשליש האחרון של המאה.

יהודה-לייב בן יוסף פוחוביצר

יהודה-לייב פוחוביצר²²³ נולד בפינסק סמוך לשנת ש"צ (1630)²²⁴ לאביו ר' יוסף בן הרב הגדול בדור²²⁵ ר' יהודה-לייב פרצאוו, שהיה "מגזע הגאון הגדול בדורו כמהר"ר יצחק ברבי בצלאל ז"ל מלאדמיר וחתנו הגאון הגדול כמהר"ר אברהם פולק"²²⁶. אביו של יהודה-לייב, ר' יוסף, הגיע כפי הנראה מפולין²²⁷ לפינסק והתיישב בה לא יאחר מסוף שנות ה-20. בילדותו למד ר' יהודה-לייב תורה, כפי עדות עצמו, מפי ר' נפתלי בן יצחק כ"ץ²²⁸, שהיה רב אב"ד ור"מ של קהילת פינסק בשנים שצ"ט—ת"ד.

בשנת ת"ט—ת"ך (1659) היה ר' יהודה-לייב רב בביחוב. בכ"ט כסלו נכבשה העיר בידי המוסקביטים, שערכו טבח בתור שביה היהודים "ונהרגו קרוב לג' מאות נפש מאחינו בני ישראל"²²⁹. בספריו מספר ר' יהודה-לייב בהרחבה על כיבוש העיר וכיצד ניצל בנס²³⁰, שניים מתושבי העיר אור שרגא

להתבודד, כדי לחבר את ספר הדרושים הראשון שלו "קנה חכמה" דבר שלא עלה בידו²¹⁷.

חיי יום-יום

בספרי ר' יהודה-לייב פוחוביצר מוצאים אנו עדויות גם על ההווי של חיי יום-יום. בראש וראשונה יש לציין, שיהודי פינסק, בדומה ליהודי ליטא—פולין בכלל, חיו את חייהם על-פי המנהג וההלכה על חיוביה ואיסוריה. קיום המצוות הוא דבר מובן מאליה, אף שהחיים עוררו בעיות הרבה ובמסגרת המצוות הכלכלית והחברתית החמורה של התקופה נתרבו המקרים של חריגה ממסגרת המותר על-פי ההלכה²¹⁸.

מחיי יום-יום ממש מוצאים אנו בספרי ר' יהודה-לייב פוחוביצר כמה תיאורים מוחשיים, השופכים קצת אור על סגנון חייהם של יהודי פינסק. הנה למשל התרעתו על מה שנהגו יהודים לעשות ביום השבת: "... ומגדיל אשמת המשתעשעים בשבת לקרוא ספורי מלכים ומלחמותיהם ואומרים כי עונג שבת הוא אכול לשבוע ודשן לדשן עצם ולקרוא ספרי זכרונות, ולא דעת ותבונה להם כי לא זאת המנוחה ולא זאת המרגוע...". ובהמשך הדברים: "ויותר המה המתקבצים בשבתות וי"ט כתות חבורות חבורות כת לצים כת מספר לה"ר [לשון הרע]"²¹⁹. ר' יהודה-לייב הוכיח את קהל שומעיו על שיחת חולין בשבת, שהיא לדעתו דבר אסור כמו עשיית מלאכה, ואגב כך הוא מספר: "נשתרבב מזה מנהג גרוע אשר ביום השבת הולכים כתות כתות לשאול בשלום אוהביהם, וקרוביהם אשר בודאי באים לידי שיחת חולין..."²²⁰. על המנהג של התקרבות חתן לכלה אומר ר' יהודה-לייב פוחוביצר: "גם קורא תגר על מנהג הגרוע שהחתן יושב אצל הכלה קודם החופה ואף גם מחבק ומנשק אותה"²²¹. ר' יהודה-לייב מתריע גם על מעשי ליצנות ומשחק קלפים וקוביה, שהיו שכיחים אף הם²²².

קצת מן הדברים שעליהם מתריע ר' יהודה-לייב אינם בגדר חטאים כלל על-פי המנהג וההלכה, אלא שאינם עולים בקנה אחד עם תפיסתו של הדרשן איש המוסר והקבלה המחמיר, כגון בעניין ביקורים אצל קרובים, שיחת רעים וסעודה טובה בשבת. אין ספק שהציבור חי את חיי ויצר לעצמו גם דפוסיים לתחומי חיים שההלכה נייטרלית לגביהם, בצד הדפוסיים המ"חייבים שנתגבשו בעקבות קיום מצוות וחיים על-פי ההלכה כגון בית-הכנסת ולימוד תורה ושמירת שבת ונתקיימו זה בצד זה בדרך כלל בשלום.

217. בהקדמה לספר דרך חכמה.

218. ר' יהודה-לייב פוחוביצר מתריע הרבה בדרשותיו על זלזול במצוות ובמיוחד על חילול שבת ועל משא ומתן ומכירת משקאות בשבת ע"י מוזגים ומחזיקי אורנדות. ראה: קנה חכמה, דף ב' ע"ב — ג' ע"ב; דרך חכמה, דף י"ז ע"ב — י"ח ע"א, ל"א ע"א; דברי חכמים, ח"א: דעת חכמה, דף ג' ע"א, י"ד ע"ב.

219. דרך חכמה, דף י"ח ע"ב. יש להתייחס בוהירות לדברים המובאים כאן ולקשר הממשי של חלק מהם למקום ולזמן. השווה דרך-משל את האמור על קריאת סיפורי מלחמות בשבת בתוספות למס' שבת, דף קט"ז ע"ב (והעירני על כך פרופ' ח. שמרוק).

220. דעת חכמה, דף י"ב ע"ב — י"ג ע"א.

221. דרך חכמה, דף נ"ה ע"ב; דעת חכמה, דף ל' ע"א.

222. דרך חכמה, דף מ"ט ע"א; דעת חכמה, דף ל"ג ע"א.

223. פרטים ביוגרפיים ראה: כלילת יופי, ח"א, דף מ"ט ע"ב.

— נ' ע"ב; ח"ב, דף קכ"ב ע"א—ע"ב. (פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ח"ב, עמ' 88, מעתיק מכלילת יופי). עליו ראה גם פוא"א, ערכו במפתח. עד היום אין מונוגרפיה עליו. בשנים האחרונות נתעוררה התעניינות בפעולתו הדרשנית ובהשפעתו. ראה: א. יערי, תעלומת ספר, ירושלים תשי"ד, ובביקורת על הספר; ג. שלום, התעלומה בעיניה עומדת, בחינות, מס' 8 (ניסן תשט"ו), עמ' 79—95; י. תשבי, לחקר המקורות של ס' חמדת ימים, תרביץ כ"ד (תשט"ו), עמ' 441—455; כ"ה (תשט"ז), עמ' 66—92. ראה גם: ח.ה. בן ששון, תקנות איסורי שבת של פולין ומשמעותן החברתית והכלכלית, ציון, כ"א (תשט"ז), עמ' 183—206. ראה גם לעיל, הע' 210.

224. בעת שר' נפתלי בן יצחק כ"ץ היה אב"ד ור"מ בפינסק היה ר' יהודה-לייב ילד, שמע תורה מפיו ואחד החידושים שלו בעניין צדקה נחרת בזכרונו. ראה: דברי חכמים, דעת חכמה, דף נ"ג ע"א, עמודה א'. על רבנותו בפינסק ראה לעיל, עמ' 91.

225. ראה: קנה חכמה, ח"ב; דרך חכמה בשער.

226. בסופי ההקדמות לקנה חכמה ולדברי חכמים.

227. סבו נקרא פרצאוו על שם העיר פארצ'ב הסמוכה ללובלין.

ניתן להניח שאביו של ר' יהודה-לייב הגיע ממקום זה לפינסק.

228. ראה לעיל, הע' 224.

229. ראה ההע' הבאה.

230. בהקדמה לספר קנה חכמה, דף ד' ע"א ולספר כבוד חכמים

הוא מספר על כיבוש ביחוב ע"י המוסקביטים ועל הקורות אותו. העיר היתה במצור 29 שבועות וכל אותו זמן היה ר' יהודה-לייב

יהודה-לייב בפינסק ושימש בה מורה צדק ודרשן. אין ספק שר' יהודה-לייב היה גם דרשן-מוכיח נודד והיה יוצא לדרוש גם בקהילות שבגליל פינסק²³⁷ וכן בקהילות גדולות בליטא וב-פולין²³⁸. אך מקום מושבו הקבוע החל בסוף שנות ה-60 ובשנות ה-70 הוא פינסק. עיקר פעילותו בפינסק היא בתקופה שבה שימש כאב"ד ור"מ ר' משה בן ישראל-יעקב איסרלש (לאחר תל"ב), אבל אם אמנם היה בפינסק החל בשנת 1667, הרי לא מן הנמנע שהיה זה בתקופה שבה היה הסכסוך בין ר' נפתלי-הירץ גינצבורג לבין הקהילה ובמשך זמן קצר ישב שם ר' ישראל בן שמואל מטארנופול על כס הרבנות²³⁹ ובתקופה שבה מצאה את עצמה פינסק מסובכת בעסק עלילת שוא²⁴⁰. אם נקח בחשבון גם את השינויים הגדולים שהתרחשו אז במבנה הדמוגרפי של העיר ובכלכלתם של יהודי פינסק, שלא היו חסרים מתח ועניין וגם מקרים של פריקת עול ופריצת מסגרות בתנאים אובייקטיביים חדשים בשביל סדרי הקהל המ-גובשים, נבין לאיזו מציאות נקלע ר' יהודה-לייב פוחוביצר ומה היה האתגר שמולו מצא את עצמו בתפקיד כרב מורה-הוראה וכדרשן-מוכיח. נראה לי שעיקר התמודדותו עם הבעיות שהע-מיד במרכז פעולתו כדרשן, ואשר מצאה ביטוי לאחר-מכן בחי-בוריה, התנהלה על רקע המציאות של פינסק בשנות ה-70, בעת התגבשותו של המפנה הגדול בחייה של קהילת פינסק שתואר בפרק הקודם ובפרק זה.

ר' יהודה-לייב היה מלא וגדוש תורה וחכמה וידו היתה רבה לו גם בהלכה, גם במדרש, גם בספרות המוסר וגם בחכמת הנס-תר. אך עיקר כוחו בדרוש התוכחה והמוסר, ולרשותו של סוג זה העמיד את בקיאותו המצוינת, את חריפות שכלו ואת שטף לשונו. היה לו חוש טוב לשיטה ולסדר, את דרושיו בנה על בסיס תכנית ערוכה ומסודרת, וכן ניכר הדבר בדרישותיו לתי-קון החינוך ולימוד התורה. במקום אחד מעיד ר' יהודה-לייב על עצמו שהיה לו ויכוח "עם א' מחכמי העכו"ם" שטען כלפיו "שגם דת ישראל אין כולם מחזיקים בסגנון א'"²⁴¹. מכאן ניתן אולי ללמוד, שהיה לו לר' יהודה-לייב מגע גם עם לא-יהודים.

בשנת תמ"א-תמ"ב נמצא ר' יהודה-לייב בפראנקפורט דאודר ומדפיס שם את ספרו "קנה חכמה" (חלק א') ו"דרך

ווייש מק"ק שקלאוו וחתנו פנחס בן מנחם (כפי הנראה חות-נו וגיסו של ר' יהודה-לייב), באו וזירזו אותו להימלט מן המקום. יחד עם אשתו ועם אחת מבנותיו נמלט בדרך שנאמר לו לברוח וכך ניצל, ואילו בתו הקטנה שרה, שהיתה חולה ולא יכלה להימלט אתם, נרצחה בידי המוסקביטים, והיא בת עשר במותה. ר' יהודה-לייב ראה בהינצלותו נס מן השמים וכשבא להסביר לעצמו במה זכה להינצל, התבונן במעשיו וראה שהנס נעשה לו משום שבהיותו במצור ובמצוק כ"ט שבועות, היה דרכו שם להגיד בפני קהל כל יום שיעור של דברי תוכחה ומוסר²³¹.

מתי עלה על כס הרבנות של ביחוב ובאילו מקומות היה רב לפני שבא לביחוב אין להעלות מכתביו. יש להניח שעד גזרות ת"ח למד תורה ולאחר גזרות ת"ח התחיל לשמש ברבי-נות. לא מן הנמנע שמקום כהונתו הראשון היתה העיירה פור-חוביץ שבפלך מינסק, ועל שם מקום כהונתו זה נקרא פוחו-ביצר עד סוף ימיו.

לאחר שניצל מידי הפורעים המוסקביטים בעת כיבוש ביחוב הוא אומר על הקורות אותו²³²: "זכיתי להתבודד כמה שנים בבתי המדרשות הגדולים תחלה קבלוני הראשונים לכל דבר שבקדושה ויראה מעולם המה ק"ק סלוצק יצ"ו להיות ביניהם לבעל בית המדרש²³³ ואח"כ בק"ק פינסק מקום מולדתי והיה דרכינו להגיד להפחותם [!] מערכי שיעור דברי תוכחה ומוסר דבר יום ביומו ומדי שבת בשבתו חדושי תורה השייכים לאותה סדרה...". בהמשך הדברים הוא מוסיף ואומר "ואף גם בהיותי מ"צ [מורה צדק] בכמה קהלות נהגתי כזאת דבר יום ביומו ומדי שבת בשבתו"²³⁴.

יוצא מכאן שלאחר שנמלט מביחוב בשנת ת"ך (1660), היה כמה שנים מגיד ומורה צדק "בבתי המדרשות הגדו-לים"²³⁵, היינו בסלוצק ובכמה קהילות אחרות (כפי הנראה עד 1667 לערך) ולאחר-מכן עבר לפינסק, וכנראה באותן שנים נולד בנו אליהו²³⁶. נראים הדברים שמאז ואילך נשאר ר'

בעיר זו. מכאן נתפרסם הסיפור ע"י דוד בוגן ושמעון דובנוב ב-Еврейская старина, כרך 4 (1911), עמ' 114—116, וע"א. יערי, מחקרי ספר, ירושלים תשי"ח, עמ' 102—103.

231. קנה חכמה, דף ד' ע"ב, עמודה א'.

232. שם, שם.

233. "בעל בית המדרש" הוא כפי הנראה מגיד. בהקדמתו לספר כבוד חכמים הוא אומר על עצמו בפירוש: "וה' היה עמדי ונתקבלתי להיות מגיד [צ"ל מגיד] בבתי מדרשות בקהילות גדולות ומפוארות בימי החול ובשבתות וי"ט כיד ה' הטובה עלינו".

234. קנה חכמה, דף ד' ע"ב. לא מן הנמנע שהדברים האחרונים מוסיבים על התקופה שבין ביחוב לסלוצק.

235. כוונתו לבתי מדרשות בקהילות גדולות, כלשונו בהקדמתו לספר כבוד חכמים. השווה לעיל, הע' 233.

236. בסיפורו כיצד ניצל בעת כיבוש ביחוב ע"י המוסקביטים בשנת ת"ך (סוף 1659), הוא מדבר רק על שתי בנותיו שנזכרו למעלה. בספר דברי חכמים שנדפס בשנת תנ"ב הוא מדבר על בנו אליהו ומכנה אותו "בני החרף והבקי כמהר"ר אליהו נר"ו" (חלק דעת חכמה, דף ו' ע"ב), משמע שהיה כבר אדם מבוגר וידוע כתלמיד-חכם. הוא נולד כנראה בשנות ה-60. ר' אליהו בן יהודה-לייב חי ופעל בפינסק ברבע הראשון של המאה ה-18 ואף שימש בה ברבנות. השווה להלן, עמ' 185.

237. ר' יהודה-לייב מגלה ידיעה רבה על הנעשה בקהילות וביישובים שבסביבות (השווה: דברי חכמים, ח"א: דעת חכמה, דף י"ד ע"ב, מ"ז ע"ב; ח"ב: דרך חכמה, דף י"ז ע"ב). באחד הדרכ-שים שבספר קנה חכמה (דף ח' ע"א-ע"ב) הוא כותב "שהגדולים מחוייבים לחזור בעירות הסרים למשמעתם וללמדם דרך ארץ ומוסר" ומזכיר את מנהג הקדמונים "שגדולי הרבנים היו נוסעים בכל שנה או בשנים ללמדם יחידים ואור נדרש דינים והנהגות" (שם). קרוב לוודאי שהוא עצמו לא רק נאה דרש אלא גם נאה קיים. 238. מזכיר בדרשותיו שמות ערים שונות שבהן ביקר ונשא ונתן בדברי תורה: בריסק, פונוא (קנה חכמה, דף ל"ג ע"א, נ"ד ע"א), מעזריטש (שם, נ"ד ע"א) ועוד וכמובן המקומות שבהם הדפיס את ספריו פראנקפורט דאודר, האמבורג (ואלטונה הסמוכה לה). 239. ראה להלן.

240. ראה לעיל, עמ' 118.

241. דרך חכמה, דף י"ח ע"א.

שנדפס בוויניציאה בשנת ת"ס בשם "כבוד חכמים" ²⁴⁸.
ר' יהודה-לייב הגיע לירושלים ובה נפטר ²⁴⁹.

רבנים

ר' נפתלי-הירץ בן יצחק-אייזיק גינצ-
בורג, אב"ד פינסק בשנים תכ"ד–ת"ל, חתן השר ר' שאול
וואהל מבריסק ²⁵⁰. לפחות משנת ת"ד עד גזרות ת"ח היה ר'
נפתלי-הירץ רב בפוזנא ²⁵¹. בשנת תכ"ד השתתף ר' נפתלי-
הירץ בהתכנסות ועד המדינה בזאבלודובי כרבה של קהילת
פינסק וחתם על תקנות הוועד יחד עם רבני בריסק והורודנה,
ובהסכמה לספר "עמודיה שבעה" לר' בצלאל בן שלמה מקוב-
רין, לובלין תכ"ו, שניתנה באותה התכנסות של הוועד בתכ"ד,
הוא חתום "נפתלי הירץ גינצבורג חונה בק"ק פינסק חותם
בוועד הנ"ל".

ר' נפתלי-הירץ לא האריך שבת על כס הרבנות של פינסק,
ואם נניח שייצג את קהילת פינסק בוועד המדינה של שנת
ת"ל שהתכנס בסעלץ ²⁵², כי אז יש להניח שרבנותו נפסקה
זמנית באמצע לפני שנת תכ"ז לזמן-מה, שהרי על תקנות
הוועד משנת תכ"ז חתום ר' ישראל בן שמואל מטארנופול, "חר'
בק"ק פינסק" ²⁵³. ואם אמנם כך היה הדבר, לא מן הנמנע
שבמקרה זה קשור הסיפור הסתום ²⁵⁴ על הסכסוך בין קהל
פינסק לבין ר' נפתלי-הירץ שנסתיים בכך שר' נפתלי-הירץ
עזב את פינסק ועבר לכהן כרב בקהילת סלוצק, וזהו עיקר
סיפור-המעשה: "ר' נפתלי הירש" ²⁵⁵ גינצבורג היה רבה של
פינסק ובסביבת איזו קטטה השתדל להשיג הרבנות בסלוצק.
על-פי הסיפור עלתה אז העיר סלוצק על פינסק בעושר ובר-

חכמה" (חלק ב'). על הדפסת הספר אומר ר' יהודה-לייב, שלא
היה עולה הדבר בידו אילולא בא לעזרתו ר' מנחם מאן בן אלי-
עזר ממגורשי וינא שישב אז בפראנקפורט דאודר והוא אסף
אותו לביתו ותמך ידו בהלוואות ²⁴².

החלק הראשון של הספר "קנה חכמה" הם הדרושים שדרש
בהיותו אב"ד ומ"צ בכמה קהילות. היו לו כנראה רשימות מן
הדרושים ובעת שבתו בפינסק ²⁴³ החליט להשתמש בהם לשם
חיבור ספר דרוש ומוסר ולזכות בו את הרבים. הדרושים שה-
ביא עמו מפינסק לפראנקפורט נכללו בחלק הראשון של הספר,
ואילו את הדרושים שבחלק השני ערך וסידר בעת שבתו בפר-
ראנקפורט, בעיקר בהפסקה שבין גמר הדפסת חלק א' להתחלת
החלק השני. בשערי שני החלקים של הספר מכנה את עצמו
ר' יהודה-לייב תושב ק"ק פינסק וקרוב לוודאי שאליה חזר
לאחר שנדפס הספר. גם בשנות ה'80 ישב בה ושם חיבר את
ספרו השני "דברי חכמים" (ובו שני חלקים "דעת חכמה" ו"מקור
חכמה") שנדפס בהאמבורג בשנת תנ"ב ²⁴⁴. על שום-מה נדד
עד האמבורג לשם הדפסת הספר לא נתברר מהקדמתם, אך
ידוע שבעת ההדפסה היה לו "מנוח וקצת חיוזק יד בבית
המדרש הגדול, הוא הקלויז אשר בק"ק אלטונא הסמוכה לעיר
הגדולה המבורג", ושם היה במגע קרוב עם ר' צבי-הירש בן
יעקב (חכם צבי) ²⁴⁵ ועם ר' משולם-זלמן ניימרק, אב"ד קהי-
לות אה"ו. שניים אלה ואנשים אחרים קירבו אותו מאוד וסייעו
בידו.

סמוך לאחר הדפסת ספרו השני הדפיס בהאמבורג גם "אגרת
לחכמי ירושלים" ²⁴⁶ ואחר-כך חזר כנראה לפינסק. לספר "דברי
חכמים" לא שיחק המזל והוא לא נתפשט הרבה דוגמת קודמו
"קנה חכמה" ו"דרך חכמה" ²⁴⁷. בשנת תנ"ט מוצאים אנו את
ר' יהודה-לייב בוויניציאה והוא בדרכו לארץ-ישראל, ובעת
שהשתהה שם חיבר במשך ימי חורף אחד ליקוטי דברים שונים
מספריו והוסיף עליהם קצת דברים מחודשים וחיבר אותם בספר

242. שם, דף ב' ע"א.

243. "למדתי אותם בעז"י בהיותי אב"ד ומ"צ בכמה קהילות"
שאנן בהיכלי ושליו בביתו מלא ספרים וכולו תכלית ופרקתי מעלי עול
העבודת מלהיות רובץ תחת משא העם... והייתי דורש ומבקש
להתבודד באיזו בית-המדרש לזכות הרבים ולחבר חיבור גדול ולא
עלתה בידי באין מבקש דורש ומדריך ובכן לקחתי מן המכון טו"ב
דרושים". הדברים כאן מתאימים לתקופת שבתו בפינסק.

244. בשער ספר דברי חכמים נאמר על המחבר: "אשר איתן
מושביו מקום מולדתו מקום תורה ק"ק פינסק".

245. שם, בהקדמה; חלק מקור חכמה, דף ה' ע"א, כ"ח ע"ב,
ל"א ע"ב ועוד.

246. התחלת האיגרת: "אלה הם דברי התעוררות אשר שלח
הרב כהמ"ר יהודה ליב גר"ו מק"ק פינסק... לעורר אחינו בית יש-
ראל יחידי סגולה זכו להיות ישיבתם בארץ הקדושה וביחוד להיוש-
בים בעיר הקודש ירושלים תוב"ב" (טופס בית-הספרים הלאומי:
L 46). באיגרת מפתח ר' יהודה-לייב את רעיון הגאולה העתידה לבוא
ע"י קהילת ירושלים לאחר שתגיע למדרגה של "כנישתא חדא"
שבזכותם "יתכנסון גלוותא" (על-פי זוהר חדש). ולא כאן המקום
לברר את דעותיו והשקפותיו של ר' יהודה-לייב על הגאולה שהע-
סיקו אותו בלי הרף.

247. ספר כבוד חכמים, ויניציאה ת"ס, דף [ג'] ע"ב, בהקדמה.

248. שם, דף [ד' ע"א] בהקדמה. בהסכמת רבני ישיבת ויני-
ציאה לספר נאמר: "צדיק זה בא לבית מלוננו כי נכספה גם כלתה
נפשו לילך לא"י ובידו כבוד חכמים חיבור שלו ליקוט וקיצור
מספריו הראשונים".

249. ראה: כלילת יופי, דף נ' ע"ב וכן ראה: תנא דבי אליהו
לר' אליהו בן אהרן פינס, זאלקווא תקי"ג, בשער.

250. ד. מגיד, ספר תולדות משפחת גינצבורג, פטרבורג תרנ"ט,
עמ' 18, 227. (להלן: מגיד, משפחת גינצבורג).

251. שם, עמ' 211; פוא"א, עמ' 70.

252. פמ"ל, סי' תרע"ו. בוועד זה חתום ר' נפתלי הירץ שלישי
לאחר ר' חיים בן שמואל הלוי, רבה של הורודנה (חתם ראשון כפי
הנראה בגלל גילו, ראה גם: שם, סי' תר"כ, תרע"ו, תש"ה) ולאחר
מרדכי בן בנימין וואלף רבה של בריסק והמקום השלישי היה שמואל
כרגיל לרבה של פינסק. מה שכתוב ב"דעת קדושים", עמ' 200:
אח"כ נתקבל לאב"ד בק"ק סלוצק וחתם בשנת ת"ל בוועד סעלץ
"חוב"ק סלוצק" אינו נכון. בפנקס המדינה לא צוין כלל מקום
כהונתו ובאותו זמן לא יכול היה רבה של סלוצק לחתום על תקנות
הוועד, כיוון שזו לא נמנתה עדיין עם הקהילות הראשיות. על דעה
זו של "דעת קדושים" חזר שלמה באבער בהערותיו ל"תולדות
משפחת גינצבורג", עמ' 191.

253. פמ"ל, סי' תר"כ.

254. ראה: ישכר בר סאקאלסקי, זכרון לרב, החוקר, א', קראקא
תרנ"א, עמ' 154–155. נדפס גם ע"י מגיד, משפחת גינצבורג, עמ'
188 עם הערות של גינצבורג. הסיפור נמצא בכ"י של חדושי תורה
לר' זעקלי ממגורשי וורמייזא, שנכתב כפי הנראה בשנת תס"ד
(נתגלה באמשטרדם בישיבת "עץ חיים" ע"י שאול איש הורוויץ,
יליד מוהילוב).

255. כך בכה"י במקום נפתלי הרץ.